

Toshtonova Muxlisa Jo'raboy qizi,
University of Economics and Pedogogy,
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası
assistent-o'qituvchi

TOPONIMIKA VA TILSHUNOSLIK: TOPONIMLARDA KO'PLIK KATEGORIYASINING TARIXIY-LINGVISTIK TAHLILI

UO'K: 81

[HTTPS://DOI.ORG/10.34920/SO/VOL_2026_ISSUE_4_5](https://doi.org/10.34920/so/vol_2026_issue_4_5)

TOSHTONOVA M.J.-K. TOPONIMIKA VA TILSHUNOSLIK: TOPONIMLARDA KO'PLIK KATEGORIYASINING TARIXIY-LINGVISTIK TAHLILI

Mazkur maqolada toponimikaning tilshunoslik bilan uzviy bog'liqligi hamda o'zbek toponimiyasida ko'plik kategoriyasining lingvistik va tarixiy xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Toponimlarning til lug'at fondidagi o'rni, ularning uzoq tarixiy yashovchanligi, ko'p komponentli tuzilishi va tilning ichki qonuniyatlari asosida shakllanish jarayonlari yoritiladi. Tadqiqotda toponimlar tarkibida uchraydigan ko'plik affikslari (-lar, -on, -ot/-t) ning kelib chiqishi, semantik vazifasi hamda topoformant sifatidagi roli tarixiy-manbaviy, qiyosiy va morfologik tahlil asosida ochib beriladi. Shuningdek, toponimlarda ko'plik shaklining etnik, ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liqligi ko'rsatilib, ularning til tarixi va dialektologik tadqiqotlar uchun muhim ilmiy manba ekani asoslanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek toponimiyasining tarixiy qatlamlarini aniqlash, joy nomlarining etimologiyasini izohlash hamda tarixiy tilshunoslik masalalarini chuqurroq yoritishda toponimikaning nazariy va amaliy ahamiyatini namoyon etadi.

Tayanch so'z va tushunchalar: toponimika, toponim, geografik nomlar, ko'plik kategoriyasi, topoformant, affiks, morfologik tahlil, tarixiy tilshunoslik, etimologiya, leksik qatlam, dialektologiya, til tarixi, onomastika, lingvistik model, toponim yasash, etnik nomlar, tarixiy manbalar, qiyosiy tahlil, semantik xususiyatlar, nomlash jarayoni.

ТОШТОНОВА М.Ж.-К. ТОПОНИМИКА И ЯЗЫКОЗНАНИЕ: ИСТОРИЧЕСКИ-ЛИНГИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МНОЖЕСТВЕННЫХ КАТЕГОРИЙ В ТОПОНИМАХ

В данной статье научно анализируется взаимосвязь топонимики с языкознанием, а также лингвистические и исторические особенности категории множественности в узбекской топонимии. Освещается место топонимов в словарном составе языка, их историческая устойчивость, многокомпонентная структура и процессы формирования на основе внутренних закономерностей языка. В исследовании происхождение, семантические функции и роль множественных аффиксов (-lar, -on, -ot/-t), встречающихся в составе топонимов, раскрываются на основе историко-источниковедческого, сравнительного и морфологического анализа. Кроме того, показана связь форм множественности в топонимах с этническими, социальными и культурными процессами, а также обосновано их значение как важного научного источника для исторического языкознания и диалектологических исследований. Результаты исследования демонстрируют теоретическую и практическую значимость топонимики в выявлении исторических слоёв узбекской топонимии, объяснении этимологии географических названий и более глубоком освещении проблем исторического языкознания.

Ключевые слова и понятия: топонимика, топоним, географические названия, категория множественности, топоформант, аффикс, морфологический анализ, историческое языкознание, этимология, лексический слой, диалектология, история языка, ономастика, лингвистическая модель, образование топонимов, этнические названия, исторические источники, сравнительный анализ, семантические особенности, процесс номинации.

TOSHTONOVA M.J.-K. TOPONYMY AND LINGUISTICS: HISTORICAL-LINGUISTIC ANALYSIS OF MULTIPLE CATEGORIES IN TOPONYMS

This article provides a scientific analysis of the relationship between toponymy and linguistics, as well as the linguistic and historical features of the category of plurality in Uzbek toponymy. The study examines the place of toponyms in the lexical system of the language, their historical stability, multi-component structure, and the processes of formation based on the internal laws of the language. The origin, semantic functions, and the role of plural affixes (-lar, -on, -ot/-t) found in toponyms are revealed through historical-source, comparative, and morphological analysis. The article also demonstrates the connection between plural forms in toponyms and ethnic, social, and cultural processes, substantiating their importance as a significant source for historical linguistics and dialectological research. The results highlight the theoretical and practical significance of toponymy in identifying historical layers of Uzbek toponymy, explaining the etymology of geographical names, and providing a deeper understanding of issues in historical linguistics.

Keywords and concepts: toponymy, toponym, geographical names, category of plurality, topoformant, affix, morphological analysis, historical linguistics, etymology, lexical layer, dialectology, language history, onomastics, linguistic model, toponym formation, ethnic names, historical sources, comparative analysis, semantic features, naming process.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv va madaniy integratsiya jarayonida xalqning tarixiy-madaniy merosini saqlash, milliy qadriyatlarini ilmiy asosda o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ana shunday muhim tarixiy-lisoniy manbalardan biri toponimlar bo'lib, ular muayyan hududning etnik tarkibi, tarixiy taraqqiyoti, til xususiyatlari hamda ijtimoiy-madaniy jarayonlari haqida muhim ilmiy ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi. Shu sababli toponimlarni lingvistik nuqtai nazardan tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, geografiya va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Toponimlar tilning eng konservativ qatlamlaridan biri sifatida qadimgi til birliklarini uzoq vaqt davomida saqlab qoladi. Ayniqsa, joy nomlari tarkibida uchraydigan morfologik elementlar, jumladan ko'plik affikslari tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlari, qadimgi etnik qatlamlar va hududiy nomlash an'analari haqida muhim ma'lumot beradi. O'zbek toponimiyasida uchraydigan -lar, -on va -ot (-t) kabi ko'plik shakllari nafaqat grammatik ma'noni, balki etnik umumlashma, ijtimoiy mansublik va hududiy birlik

ma'nolarini ham ifodalashi bilan alohida ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda onomastika va toponimika sohasida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, o'zbek toponimiyasida ko'plik kategoriyasining tarixiy-lingvistik xususiyatlari yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Ayniqsa, ko'plik affikslarining topoformant sifatidagi funksiyasi, ularning tarixiy kelib chiqishi hamda semantik taraqqiyoti masalalari maxsus ilmiy tahlilni talab qiladi. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Bundan tashqari, O'zbekiston hududida shakllangan toponimlar tarkibida turkiy, eroniy, arabiy va boshqa til qatlamlariga oid unsurlarning mavjudligi mazkur hududning qadimdan turli sivilizatsiyalar kesishgan tarixiy makon bo'lganini ko'rsatadi. Shu sababli toponimlardagi ko'plik kategoriyasini tarixiy-qiyosiy va etimologik jihatdan o'rganish til tarixini rekonstruksiya qilish, qadimgi etnik jarayonlarni aniqlash hamda hududiy-madaniy munosabatlarni yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning qisqacha tahlili. Toponimlarning tarixiy-lingvistik xususiyatlari bo'yicha jahon va o'zbek tilshunosligida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab toponimika mustaqil ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanib, geografik nomlarning tarixiy, etnik va lingvistik mohiyatini oʻrganishga qaratilgan tadqiqotlar keng rivojlandi. Bu jarayonda rus va Yevropa tilshunoslik maktablari vakillari tomonidan ishlab chiqilgan nazariy qarashlar Markaziy Osiyo toponimiyasini tadqiq etishda ham muhim metodologik asos boʻlib xizmat qildi.

E.M.Murzayev oʻzining "Очерки топонимики" asarida toponimlarni xalq tarixining "tirik yodgorligi" sifatida baholab, geografik nomlar muayyan xalqning etnik tarkibi, koʻchish jarayonlari va madaniy aloqalari haqida muhim tarixiy maʼlumotlarni saqlab qolishini taʼkidlaydi¹. Olimning fikricha, toponimlar oddiy geografik belgi emas, balki xalqning tarixiy xotirasini aks ettiruvchi lisoniy qatlam hisoblanadi. Shu jihatdan u toponimlarni tarixiy-etnografik manba sifatida baholaydi.

V.A.Nikonov esa toponimlarning lingvistik modeli va semantik motivatsiyasini chuqur oʻrganib, joy nomlarini morfologik hamda semantik jihatdan tasniflash tamoyillarini ishlab chiqqan². Olim toponimlarning shakllanishida tilning ichki qonuniyatlari, fonetik oʻzgarishlar va soʻz yasash modellari muhim rol oʻynashini asoslaydi. Muallif ayniqsa topoformantlarning tarixiy taraqqiyotini oʻrganish orqali hududiy nomlash anʼanalarini aniqlash mumkinligini qayd etadi.

Oʻzbek tilshunosligida toponimlarning etimologik va tarixiy xususiyatlarini tadqiq etishda Sh.Rahmatullayevning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. Olim oʻzining etimologik tadqiqotlarida ayrim joy nomlarining qadimgi turkiy qatlamga mansubligini ilmiy asosda izohlab, toponimlar tarkibida qadimgi leksik birliklar saqlanib qolganini koʻrsatadi³. Uning fikricha, toponimlar tilning arxaik qatlamini tiklashda muhim ilmiy manba boʻlib xizmat qiladi.

V.V.Bartold esa Markaziy Osiyo tarixiga oid fundamental asarlarida tarixiy manbalarda uchraydigan koʻplab geografik nomlarning shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va etnik jarayonlar

bilan bogʻliqligi haqida qimmatli maʼlumotlar keltiradi⁴. Olimning tadqiqotlari Markaziy Osiyo hududida shakllangan toponimlarning turkiy, eroniy va arabiy qatlamlari oʻrtasidagi tarixiy aloqalarni aniqlashda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.

A.V.Superanskaya esa atoqli otlar nazariyasi doirasida toponimlarning til tizimidagi oʻrni, semantik xususiyatlari hamda nominativ vazifasini ilmiy jihatdan tahlil qilgan⁵. Olimaning fikricha, toponimlar nafaqat nominativ birlik, balki muayyan xalqning madaniy tafakkuri va tarixiy dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvistik hodisa hisoblanadi.

Shuningdek, V.A.Livshits, M.S.Andreyev kabi olimlar sugʻdiy va yagʻnob til materiallari asosida qadimgi Markaziy Osiyo toponimiyasining ayrim qatlamlarini tadqiq etganlar⁶. Ularning ilmiy ishlari tarixiy topoformantlar, xususan koʻplik maʼnosini ifodalovchi morfologik birliklarning kelib chiqishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga qaramasdan, oʻzbek toponimiyasida aynan koʻplik kategoriyasining tarixiy-lingvistik jihatdan kompleks oʻrganilishi yetarli darajada amalga oshirilmagan. Xususan, -lar, -on va -ot (-t) affikslarining topoformant sifatidagi funksiyasi, ularning etnik va hududiy umumlashtirish maʼnolarini ifodalashdagi roli hamda tarixiy shakllanish bosqichlari maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha yoritilmagan. Mazkur maqola ana shu ilmiy boʻshliqni qisman toʻldirishga qaratilgan boʻlib, oʻzbek toponimiyasida koʻplik kategoriyasining tarixiy-lingvistik mohiyatini aniqlashni maqsad qiladi.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi oʻzbek toponimiyasida uchraydigan koʻplik affikslarining tarixiy kelib chiqishi, lingvistik xususiyatlari hamda topoformant sifatidagi funksional vazifasini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda oʻzbek toponimiyasida koʻplik kategoriyasining

¹ Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. — Москва: Мысль, 1974. — 382 с.

² Никонов В.А. Введение в топонимику. — Москва: Наука, 1965. — 180 с.

³ Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. — Toshkent: Universitet, 2000. — 600 b.

⁴ Bartold V.V. Turkiston moʻgʻullar istilosi davrida. — Toshkent: Fan, 1990. — 512 b.

⁵ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. — Москва: Наука, 1973. — 366 с.

⁶ Лившиц В.А. Согдийский язык и его памятники. — Москва: Наука, 1972. — 248 с.; Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты. — Москва-Ленинград: АН СССР, 1957. — 392 с.

tarixiy-lingvistik xususiyatlarini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Toponimlar ko'p qatlamli tarixiy-lisoniy hodisa bo'lganligi sababli ularni tadqiq etishda bir necha metodlarning o'zaro uyg'un holda qo'llanishi zarur deb topildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, morfologik, etimologik hamda manbaviy tahlil metodlari asosiy ilmiy vosita sifatida xizmat qildi.

Tarixiy-qiyosiy metod yordamida qadimiy yozma manbalarda uchraydigan toponimlar ularning keyingi davrlardagi va zamonaviy shakllari bilan qiyosiy asosda o'rganildi. Ushbu metod orqali joy nomlarining fonetik o'zgarishlari, morfologik qayta shakllanish jarayonlari hamda semantik taraqqiyot bosqichlarini aniqlash imkoniyati yuzaga keldi. Xususan, tarixiy manbalarda uchraydigan ayrim toponim variantlari asosida tovush almashinuvi, qisqarish, fonetik moslashuv va qo'shimcha elementlarning paydo bo'lishi kabi lingvistik hodisalar tahlil qilindi¹. Bu metod toponimlarning qadimiy qatlamini aniqlash hamda ularning tarixiy-etnik asoslarini tiklashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etdi.

Morfologik tahlil metodi asosida toponimlar tarkibida uchraydigan -lar, -on va -ot (-t) affikslarining struktur-semantik xususiyatlari o'rganildi. Jumladan, mazkur affikslarning topoforment sifatidagi vazifasi, ularning grammatik yoki so'z yasovchi birlik sifatidagi o'rni hamda joy nomlari ma'nosiga ko'rsatadigan ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilindi². Tadqiqot davomida ko'plik affikslarining umumtil doirasidagi vazifasi bilan toponimik tizimdagi funksional xususiyatlari o'rtasidagi farqlar aniqlashtirildi. Natijada ayrim affikslarning oddiy grammatik ko'plikni emas, balki etnik umumlashma, hududiy birlik yoki ijtimoiy mansublik ma'nolarini ifodalashi aniqlandi.

Etimologik metod orqali toponimlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy ildizlari va semantik asoslari tadqiq etildi. Bu jarayonda joy nomlarining turkiy, eroniy, arabiy va boshqa til qatlamlari bilan bog'liqligi hisobga olindi. Etimologik tahlil yordamida ayrim toponimlarning dastlabki ma'nosini tiklash, tarixiy shakllarini aniqlash

hamda ko'plik affikslarining qadimgi funksional vazifalarini yoritish imkoniyati yaratildi³. Ayniqsa, qadimgi sug'diy va eroniy topoformentlarning o'zbek toponimiyasidagi izlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi⁴.

Shuningdek, manbaviy tahlil metodi asosida tarixiy yozma yodgorliklar, etimologik lug'atlar, onomastik tadqiqotlar hamda tarixiy-geografik asarlar o'rganildi. Xususan, Narshaxiy, V.V.Bartold, Ye.M.Murzayev, V.A.Nikonov, Sh.Rahmatullayev va boshqa olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinib, tarixiy manbalarda qayd etilgan toponim shakllarining keyingi davrlardagi qo'llanishi bilan bog'liqligi aniqlashtirildi. Bu esa toponimlarning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini ilmiy asosda izohlash imkonini berdi.

Shunday qilib, mazkur metodlarning o'zaro uyg'un holda qo'llanilishi o'zbek toponimiyasida ko'plik kategoriyasining lingvistik mohiyatini chuqurroq yoritish, toponimlarning tarixiy, semantik va morfologik xususiyatlarini kompleks ravishda tadqiq etishga xizmat qildi.

Asosiy qism. Toponimlar til lug'at fondining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular tarixiy-etnik jarayonlarning til tizimidagi aksidir. Joy nomlari xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi, ijtimoiy munosabatlari hamda madaniy dunyoqarashi haqida muhim ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli toponimlar tilning eng barqaror va konservativ qatlamlaridan biri sifatida qadimgi til birliklarini uzoq davr davomida saqlab qoladi. Ayniqsa, joy nomlari tarkibida uchraydigan ko'plik affikslari oddiy grammatik ko'plikni emas, balki etnik birlik, hududiy umumlashma, ijtimoiy mansublik yoki tarixiy guruhlash ma'nolarini ifodalashi bilan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Toponimlardagi ko'plik shakllari ko'pincha muayyan hududda yashagan urug', qabila yoki ijtimoiy guruh nomlari bilan bog'liq holda shakllangan. Shu jihatdan ular xalqning etnogenezi, migratsion jarayonlari va tarixiy joylashuv hududlarini aniqlashda muhim lingvistik manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbek toponimiyasida

¹ Bartold V.V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. — Toshkent: Fan, 1990. — 101 b.

² G'ulomov A. O'zbek tilining morfologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1965. — 84 b.

³ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. — Toshkent: Universitet, 2000. — 214 b.

⁴ Лившиц В.А. Согдийский язык и его памятники. — Москва: Наука, 1972. — 119 с.

ko'plik kategoriyasi asosan -lar, -on va -ot (-t) affikslari orqali ifodalanadi.

- **lar affiksi.** -lar affiksi turkiy tillarda grammatik ko'plikni ifodalovchi asosiy morfologik ko'rsatkich hisoblanadi. Biroq toponimik tizimda ushbu affiks oddiy grammatik vazifadan tashqari topoformant sifatida ham faol qo'llanadi. Arablar, Beklar, Boylar, Shayxlar kabi toponimlar muayyan etnik yoki ijtimoiy guruh vakillari yashagan hududni bildiradi. Bunday joy nomlarida -lar affiksi ko'pincha umumlashtirish va jamoaviylik ma'nosini ifodalaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayrim hayvon nomlari asosida shakllangan toponimlar ham aslida etnik birlik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, Qarg'alar yoki Shag'allar toponimlari bevosita hayvon nomini emas, balki shu nom bilan atalgan urug' yoki qabila nomini ifodalashi ehtimoldan xoli emas. Bu holat qadimgi turkiy xalqlarda urug' va qabilalarning turli ramziy nomlar bilan atalganligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, -lar affiksi orqali shakllangan ayrim toponimlar hududdagi aholi tarkibi yoki ijtimoiy qatlam haqida ham ma'lumot beradi. Masalan, Shayxlar, Xo'jalar, Eshonlar kabi joy nomlari diniy yoki ma'rifiy tabaqa vakillarining muayyan hududda yashaganini ko'rsatadi. Bu esa toponimlarning nafaqat lingvistik, balki tarixiy-sotsiologik manba sifatidagi ahamiyatini ham namoyon etadi.

- **on affiksi.** -on affiksi asosan eroniy til qatlamiga mansub bo'lib, Markaziy Osiyo hududidagi tarixiy toponimlarda keng uchraydi. Arabon, Qirg'izon, Mang'uton, Mirzoyon kabi toponimlar etnik, kasbiy yoki ijtimoiy guruhlar bilan bog'liq holda shakllangan. Mazkur affiks ko'pincha jamoaviylik, umumlashma yoki muayyan hududga mansublik ma'nolarini ifodalaydi.

Tadqiqotchilarning fikricha, -on affiksi qadimgi eroniy tillardagi ko'plik va umumlashtirish ma'nolarining tarixiy davomchisi hisoblanadi¹. Shu sababli u Markaziy Osiyo toponimiyasida keng saqlanib qolgan. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro va Nurota hududlarida uchraydigan ayrim tarixiy joy nomlari tarkibida ushbu affiksning faol qo'llanilishi hududning qadimdan ko'p

tilli va ko'p madaniyatli tarixiy makon bo'lganini ko'rsatadi.

- **on affiksi** orqali shakllangan ayrim toponimlarda etnik qatlam bilan bir qatorda ijtimoiy-kasbiy ma'no ham mavjud bo'ladi. Masalan, Mirzoyon toponimi tarixiy jihatdan mirzalar yashagan hudud ma'nosini anglatishi mumkin. Bu esa toponimlarning tarixiy jamiyat tuzilmasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

- **ot (-t) affiksi.** -ot (-t) affiksi qadimgi sug'diy hamda qisman arabiy til qatlamlari bilan bog'liq holda shakllangan tarixiy topoformantlardan biridir. Badaxshonot, Hindustonot kabi tarixiy nomlarda ushbu affiks hududiy umumlashtirish yoki jamoaviylik ma'nosini bildiradi. Ayrim tadqiqotchilar ushbu affiksni qadimgi sug'd tilidagi ko'plik shakllari bilan bog'laydilar.

Sug'd tilida -t affiksining ko'plik ma'nosini ifodalashi haqida V.A.Livshits tadqiqotlarida muhim ilmiy ma'lumotlar keltirilgan². Olimning fikricha, sug'diy til qatlamiga mansub ayrim morfologik birliklar Markaziy Osiyo toponimiyasida uzoq vaqt davomida saqlanib qolgan. Bu holat hududning qadimgi til va madaniyat qatlamlari bilan bog'liq tarixiy jarayonlarni tiklash imkonini beradi.

- **ot (-t) affiksi** ishtirokidagi ayrim toponimlar tarixiy hududiy birliklarni ifodalash bilan birga, qadimgi siyosiy va madaniy markazlarning nomlanish an'analarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan mazkur topoformantlarni tadqiq etish nafaqat til tarixi, balki tarixiy geografiya va etnogenez masalalarini o'rganishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Shunday qilib, o'zbek toponimiyasida uchraydigan -lar, -on va -ot (-t) affikslari oddiy grammatik birlik emas, balki tarixiy-etnik, hududiy va madaniy jarayonlarni aks ettiruvchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi. Ularning tarixiy-lingvistik jihatdan o'rganilishi xalqning etnik shakllanish jarayonlari, tarixiy migratsiyasi va hududiy nomlash an'analarini aniqlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek toponimiyasida ko'plik kategoriyasi oddiy grammatik hodisadan ko'ra ancha kengroq semantik va tarixiy mazmunga ega. Toponimlar tarkibida uchraydigan ko'plik

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. — Москва: Наука, 1973. — С. 88.

² Лившиц В.А. Согдийский язык и его памятники. — Москва: Наука, 1972. — С. 121.

affixlari muayyan hududdagi etnik tarkib, ijtimoiy munosabatlar, tarixiy joylashuv jarayonlari hamda madaniy qatlamlar haqida muhim ma'lumotlarni saqlab qolgan. Shu jihatdan ular nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va tarixiy geografiya uchun ham muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o'zbek toponimiyasida uchraydigan -lar, -on va -ot (-t) affixlari quyidagi semantik-funksional vazifalarni bajaradi:

- etnik birlikni ifodalash;
- hududiy umumlashtirish ma'nosini bildirish;
- ijtimoiy mansublikni ko'rsatish;
- tarixiy-madaniy qatlamlarni aks ettirish.

Xususan, -lar affiksi ishtirokidagi Arablar, Beklar, Shayxlar, Boylar kabi toponimlar muayyan urug', qabila yoki ijtimoiy guruh vakillari yashagan hududni anglatadi. Bu holat ko'plik affixsining oddiy grammatik vazifadan tashqariga chiqib, tarixiy-etnik identifikator sifatida ham faol qo'llanganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ayrim toponimlarda ko'plik shakli hududdagi aholi tarkibi yoki muayyan tabaqaning tarixiy ustun mavqeini ifodalash vositasi sifatida shakllangan.

Shuningdek, -on affiksi orqali shakllangan Arabon, Qirg'izon, Mang'uton kabi toponimlar Markaziy Osiyo hududida eroniy til qatlamining kuchli ta'siri mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bu esa o'zbek toponimiyasining shakllanish jarayonida turkiy va eroniy til qatlamlarining uzoq tarixiy aloqada bo'lganidan dalolat beradi. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro va Nurota hududlarida uchraydigan ayrim tarixiy joy nomlari ko'p qatlamli lingvistik jarayonlarning mahsuli ekanligi bilan xarakterlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, -ot (-t) affiksi qadimgi sug'diy til qatlamlari bilan bog'liq holda shakllangan bo'lib, u tarixiy toponimlarda hududiy umumlashma va jamoaviylik ma'nolarini ifodalagan. V.A.Livshitsning sug'diy til bo'yicha olib borgan ilmiy tadqiqotlari ayrim topoformantlarning qadimgi eroniy tillar bilan bog'liqligini tasdiqlaydi¹. Bu esa o'zbek toponimiyasida qadimgi sug'diy til unsurlarining saqlanib qolganini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, o'zbek toponimiyasining shakllanishida turkiy, eroniy va arabiy til qatlamlarining o'zaro ta'siri muhim rol o'ynagan. Bu holat O'zbekiston hududining qadimdan turli sivilizatsiyalar kesishgan tarixiy-madaniy makon bo'lganini tasdiqlaydi. Ayrim toponimlar tarkibida bir necha til qatlamiga oid elementlarning birgalikda uchrashi hududdagi uzoq davom etgan etnik va madaniy aloqalarning lingvistik izlari sifatida namoyon bo'ladi.

Nurota, Samarqand, Arabon kabi tarixiy toponimlarning qiyosiy tahlili joy nomlarining vaqt o'tishi bilan fonetik va semantik o'zgarishlarga uchrashini ko'rsatdi. Ayrim hollarda toponimlar tarkibidagi qadimgi morfologik elementlar zamonaviy til tizimida faol qo'llanmasa-da, joy nomlari tarkibida saqlanib qolgan. Bu esa toponimlarning til tarixini rekonstruksiya qilishdagi ilmiy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari toponimlarni o'rganishda faqat lingvistik yondashuv yetarli emasligini, balki tarixiy, etnografik va madaniy omillarni ham kompleks ravishda hisobga olish zarurligini ko'rsatdi. Chunki joy nomlari muayyan hududning nafaqat geografik belgisi, balki xalqning tarixiy xotirasi, etnik taraqqiyoti va madaniy tafakkurining mahsuli sifatida shakllanadi.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar o'zbek toponimiyasida ko'plik kategoriyasi muhim tarixiy-lingvistik hodisa ekanligini ko'rsatdi. Mazkur affixslarning semantik va funksional xususiyatlarini o'rganish xalqning tarixiy-etnik shakllanish jarayonlarini, qadimgi hududiy nomlash an'analarini hamda Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarni yoritishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, toponimlar xalqning tarixiy xotirasini saqlovchi muhim lisoniy birliklardan biri hisoblanadi. Ular muayyan hududning etnik tarkibi, tarixiy taraqqiyoti, madaniy muhiti hamda til tarixiga oid muhim ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli toponimlarni tarixiy-lingvistik jihatdan o'rganish tilshunoslik bilan bir qatorda tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari o'zbek toponimiyasida uchraydigan -lar, -on va -ot (-t) affixslarining nafaqat grammatik ko'plikni, balki etnik birlik,

¹ Лившиц В.А. Согдийский язык и его памятники. — Москва: Наука, 1972. — С. 117.

hududiy umumlashma, ijtimoiy mansublik va tarixiy-madaniy qatlamlarni ifodalashda ham faol qoʻllanganini koʻrsatdi¹. Ayniqsa, ayrim toponimlarda koʻplik shakllari muayyan urugʻ, qabila yoki ijtimoiy guruh nomlari bilan bogʻliq holda shakllangan boʻlib, bu holat joy nomlarining tarixiy-etnik jarayonlar bilan uzviy aloqadorligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida oʻzbek toponimiyasining shakllanishida turkiy, eroniy va arabiy til qatlamlarining oʻzaro taʼsiri muhim rol oʻynashi aniqlandi³. Bu esa Oʻzbekiston hududining qadimdan turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va etnik guruhlar kesishgan tarixiy makon boʻlganini koʻrsatadi. Ayniqsa, -on va -ot (-t) kabi topoforlantlarning eroniy hamda sugʻdiy til qatlamlari bilan bogʻliqligi Markaziy Osiyo hududidagi qadimgi tarixiy-lingvistik aloqalarning muhim dalili sifatida namoyon boʻladi.

Toponimlardagi koʻplik kategoriyasini tarixiy-lingvistik jihatdan oʻrganish:

- til tarixini rekonstruksiya qilish;
- qadimgi etnik qatlamlarni aniqlash;
- tarixiy migratsion jarayonlarni yoritish;
- hududiy nomlash anʼanalarini tadqiq etish;

– etimologik izlanishlarni rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi. Shu jihatdan toponimlar xalqning tarixiy taraqqiyotini yorituvchi “lingvistik yodgorlik” sifatida katta ilmiy qimmatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, toponimlarni oʻrganishda faqat lingvistik yondashuv bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ularni tarixiy, etnografik, geografik va madaniy omillar bilan uygʻun holda tadqiq etish muhim ilmiy natijalarga olib keladi. Chunki joy nomlari muayyan hududning nafaqat geografik belgisi, balki xalqning tarixiy tafakkuri, ijtimoiy hayoti va madaniy dunyoqarashining mahsuli sifatida shakllanadi.

Kelgusida oʻzbek toponimiyasidagi topoforlantlarni hududlar kesimida qiyosiy oʻrganish, ularning semantik tasnifini yaratish hamda qadimgi til qatlamlari bilan bogʻliq jihatlarini chuqur tadqiq etish muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri boʻlib qoladi. Mazkur tadqiqot natijalari esa oʻzbek onomastikasi va tarixiy tilshunosligi sohasidagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad ibn Jaʼfar. Buxoro tarixi. — Toshkent: Fan, 1966. — 168 b.
2. Bartold V.V. Turkiston moʻgʻullar istilosi davrida. — Toshkent: Fan, 1990. — 512 b.
3. Gʻulomov A. Oʻzbek tilining morfologiyasi. — Toshkent: Oʻqituvchi, 1965. — 256 b.
4. Karimov S.A., Boʻriyev S.N. Oʻzbek toponimikasi. — Toshkent: Fan, 2010. — 156 b.
5. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. — Toshkent: Universitet, 2000. — 600 b.
6. Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. — Москва: Мысль, 1974. — 382 с.
7. Никонов В.А. Введение в топонимику. — Москва: Наука, 1965. — 180 с.
8. Лившиц В.А. Согдийский язык и его памятники. — Москва: Наука, 1972. — 248 с.
9. Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты. — Москва–Ленинград: АН СССР, 1957. — 392 с.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. — Москва: Наука, 1973. — 366 с.

¹ Karimov S.A., Boʻriyev S.N. Oʻzbek toponimikasi. — Toshkent: Fan, 2010. — 156 b.